

تکامل روش علمی استاد موسویان از روش فقه‌محور تا روش اسلام‌محور

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۴

۴۵ سیدحسین میرمعزی*
حسین غفورزاده**

چکیده

استاد موسویان عمر پژوهشی خود در عرصه اقتصاد اسلامی را که از حدود سال ۱۳۷۳ به صورت جدی آغاز شد، در موضوع ربا، بانکداری و بازارهای مالی اسلامی صرف کرد و در سایر موضوعات اقتصاد اسلامی کمتر پژوهش کرده و قلم زده است. روش علمی ایشان در پرداختن به مباحث بانکداری و مالی اسلامی از اولین کتاب‌ها و مقالاتی که در این زمینه نوشته تا آخرین آثاری که از ایشان به جا مانده است، دچار تحولاتی گشته است. در این مقاله به بررسی این تحولات به روش تحلیل متن درباره مقالات و کتاب‌های ایشان پرداخته می‌شود و با مروری بر آثار استاد موسویان نشان داده می‌شود که ایشان در روش مطالعاتی خود در عرصه بانکداری و بازارهای مالی از روش فقه‌محور به سمت روش اسلام‌محور حرکت کرده است. در روش فقه‌محور نیز دو مرحله روش فقهی‌سازی و روش تأسیس فقهی را پشت سر گذاشته و در روش اسلام‌محور نیز می‌توان دو مرحله اسلامی‌سازی و تأسیس بر اساس ثبوتات اسلام را در آثار ایشان مشاهده کرد. در نهایت نیز به نقد و بررسی روش ایشان پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: سیدعباس موسویان، روش‌شناسی، روش فقه‌محور، روش اسلام‌محور.

طبقه‌بندی JEL: Z12, Z19, G19, G29

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (نویسنده مسئول).

Email: h.mirmoezi@gmail.com.

** دانش‌آموخته دکترای فلسفه اقتصاد اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی.

Email: ghafoorzadeh@yahoo.com.

مقدمه

تحول در روش و تکامل و تعمیق آن برای محققان ممتاز و توانمندی که تمام دوران عمر خود را به کسب و تولید دانش سپری کرده و آثار علمی فاخر متعددی را به عرصه دانش تقدیم کرده‌اند، امری طبیعی و بلکه لازمه تحقیق عمیق و دقیق است. حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای موسویان رحمته‌الله پژوهشگر توانمند و متفکر ممتازی بود که از دوران جوانی تحقیق را آغاز کرد و بیش از ۲۵ سال به صورت مداوم به تحقیق در اقتصاد اسلامی و به‌ویژه بانکداری و مالی اسلامی پرداخت. مروری بر آثار ایشان نشان‌دهنده تحول و تکامل روش ایشان در مطالعاتشان از ابتدا تاکنون است. در این مقاله با مروری بر آثار استاد موسویان رحمته‌الله نشان داده خواهد شد که ایشان در روش مطالعاتی خود در عرصه بانکداری و بازارهای مالی از روش فقه‌محور به سمت روش اسلام‌محور حرکت کرده است. در روش فقه‌محور نیز دو مرحله روش فقهی‌سازی و روش تأسیس فقهی را پشت سر گذاشته است. در روش اسلام‌محور نیز می‌توان دو مرحله اسلامی‌سازی و تأسیس بر اساس ثباتات اسلام را در آثار ایشان مشاهده کرد. البته ایشان معتقد به تأسیس الگوی اسلامی بانکداری و مالی اسلامی در چارچوب نظام اقتصادی اسلامی نیز بودند و مقاله «طراحی بازار سرمایه اسلامی در چهارچوب نظام اقتصادی اسلام (ماهیت، عناصر، روش کشف و طراحی)» (۱۳۹۹) را با همین هدف نوشتند؛ ولی معتقد بودند که این کار در بلندمدت به نتیجه خواهد رسید و نافی مطالعات کوتاه‌مدت و میان‌مدت برای اسلامی‌سازی نظام بانکی و مالی نیست.

ایشان در مقاله «نظریه تکاملی بانکداری اسلامی؛ از توجیه بهره بانکی تا نظام‌سازی الگوی ایدئال» (۱۳۹۶) به این مطلب تصریح می‌کند. در این مقاله ایشان تلاش می‌کند سیر تطور و تکامل نظریه بانکداری اسلامی را ارزیابی کند. جهت انجام این کار، رویکردهای موجود در حوزه بانکداری اسلامی در شش گروه کلی تحلیل می‌شوند که عبارت‌اند از: ارائه تفسیرهای جدید از ربا، ارائه تبیین حقوقی جدید از معاملات بانکی، تصحیح معاملات بانکی بر اساس ضرورت، بانکداری بدون ربا، بانکداری اسلامی (رعایت کلیه اصول و ضوابط اسلامی) و طراحی بانک در چارچوب نظام اقتصادی اسلام. ایشان در ادامه می‌فرمایند: یافته‌های تحقیق که با استفاده از روش تحلیلی - توصیفی به دست آمده‌اند

نشان می‌دهد که اولاً، هیچ‌یک از دیدگاه‌های مطرح‌شده نمی‌تواند به عنوان یک دیدگاه منتخب مورد استفاده واقع شود و نقدهای جدی به تمامی آنها وارد است؛ ثانیاً، هرچند تشکیل الگوی ایدئال و حداکثری نظام اقتصادی اسلام امری مطلوب و ارزشمند است، اما نباید فراموش کرد که امکان تشکیل آن نیازمند مطالعات گسترده در کشف نظامات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی اسلام و عملیاتی‌شدن بخش معظم آن است. البته این به معنی توقف تلاش‌ها نیست و اندیشمندان وظیفه دارند به صورت پیوسته در راستای استقرار الگوی ایدئال تلاش کنند؛ ثالثاً، بر اساس منطق شریعت اسلامی، در عمل نمی‌توان به دلیل عدم دستیابی به نظام ایدئال اسلامی، اجرای جزئی و مرحله‌ای شریعت را تعطیل کرد؛ چراکه آموزه‌های دینی این خاصیت را دارد که هر یک در حد خود آثار مطلوبی بر جای گذارد. در نهایت به نظر می‌رسد بهترین راهکار، شروع از بانکداری بدون ربا و حرکت در راستای بانکداری اسلامی به معنای رعایت کلیه اصول و ضوابط اسلامی و جهت‌گیری به سمت تحقق الگوی ایدئال نظام اقتصادی و بانکداری اسلام است.

متأسفانه عمر ایشان برای مطالعات تأسیسی و ارائه الگوی ایدئال در بانکداری و بازارهای مالی در چارچوب نظام اقتصادی اسلام کافی نبود و جامعه علمی از این‌گونه مطالعات تأسیسی ایشان محروم شد.

بررسی سیر تحول روش اندیشمند و پژوهشگری همچون استاد موسویان هم برای پژوهشگران دیگر درس‌آموز است و هم زمینه را برای ادامه مطالعاتی که ایشان آغاز کرده و تا حد زیادی جلو برده بود فراهم می‌کند.

روش بررسی در این مطالعه روش تحلیل متن مقالات و کتاب‌های ایشان است. اولین کتاب ایشان در سال ۱۳۷۶ تحت عنوان *پس‌انداز و سرمایه‌گذاری در اقتصاد اسلامی* که مبتنی بر پایان‌نامه کارشناسی ارشد ایشان بود، منتشر شد و پس از آن تاکنون بیش از ۳۷ جلد کتاب و ۱۴۰ مقاله از ایشان منتشر شده است. ساختار مقاله این‌گونه است که پس از مقدمه سیر تحول روشی این استاد فقید در دو بخش روش فقه‌محور و روش اسلامی‌سازی ارائه و در نهایت نیز به نقد و بررسی روش ایشان پرداخته می‌شود.

۱. روش فقه محور

در این روش معیار اسلامی بودن یا نبودن بانکداری و بازارها و ابزارهای مالی عدم منافات یا سازگاری با فقه است. مقصود از فقه احکام تکلیفی و وضعی شریعت است که به روش اجتهادی از منابع قرآن و سنت و عقل و اجماع استنباط می‌گردد. مرحوم موسویان در این روش نیز دو مرحله را پشت سر گذاشته‌اند: شاید بتوان مرحله اول را فقهی‌سازی و مرحله دوم را تأسیس فقهی نامید. در ادامه این دو مرحله بررسی می‌شود.

الف) فقهی‌سازی

مقصود از فقهی‌سازی آن است که بانکداری و بازارها و ابزارها و نهادهای مالی موجود در جهان بر اساس فقه اسلام بررسی، ارزیابی و بازسازی شود. شاید مهم‌ترین اثر استاد موسویان که در آن روش فقهی‌سازی توضیح داده شده است، کتاب مبانی فقهی بازار پول و سرمایه (۱۳۹۱) و مقاله «مبانی فقهی بازارهای پول و سرمایه و کاربردهای آن» (۱۳۹۲) باشد که در آن با استناد به قرآن و سنت، روش برخورد فقه اسلامی با قراردادهای جدید مالی را تبیین می‌نماید. ایشان در این تحقیق به این نتیجه می‌رسند: گرچه اصل عملی و اولیه باب معاملات در فقه اسلامی، فساد هر عقد و روش جدید معاملی است، اما مقتضای اصل لفظی و اجتهادی و مقتضای اطلاعات و عمومات قرآن و سنت، صحت و لزوم تمام قراردادهای، شیوه‌ها و ابزارهای مالی عرفی و عقلایی است؛ مشروط بر اینکه مخالف ضوابط عمومی قراردادهای - همچون ممنوعیت اکل مال به باطل، ممنوعیت ضرر و ضرار، ممنوعیت غرر، ممنوعیت قمار و ممنوعیت ربا - نباشد. بخش‌هایی از کتاب‌های ابزارهای مالی اسلامی (۱۳۸۶) و همچنین کتاب بازار سرمایه اسلامی (۱۳۹۱) که به بررسی فقهی ابزارها، نهادها و بازارهای مالی موجود می‌پردازد، بر اساس همین رویکرد نگاشته شده است.

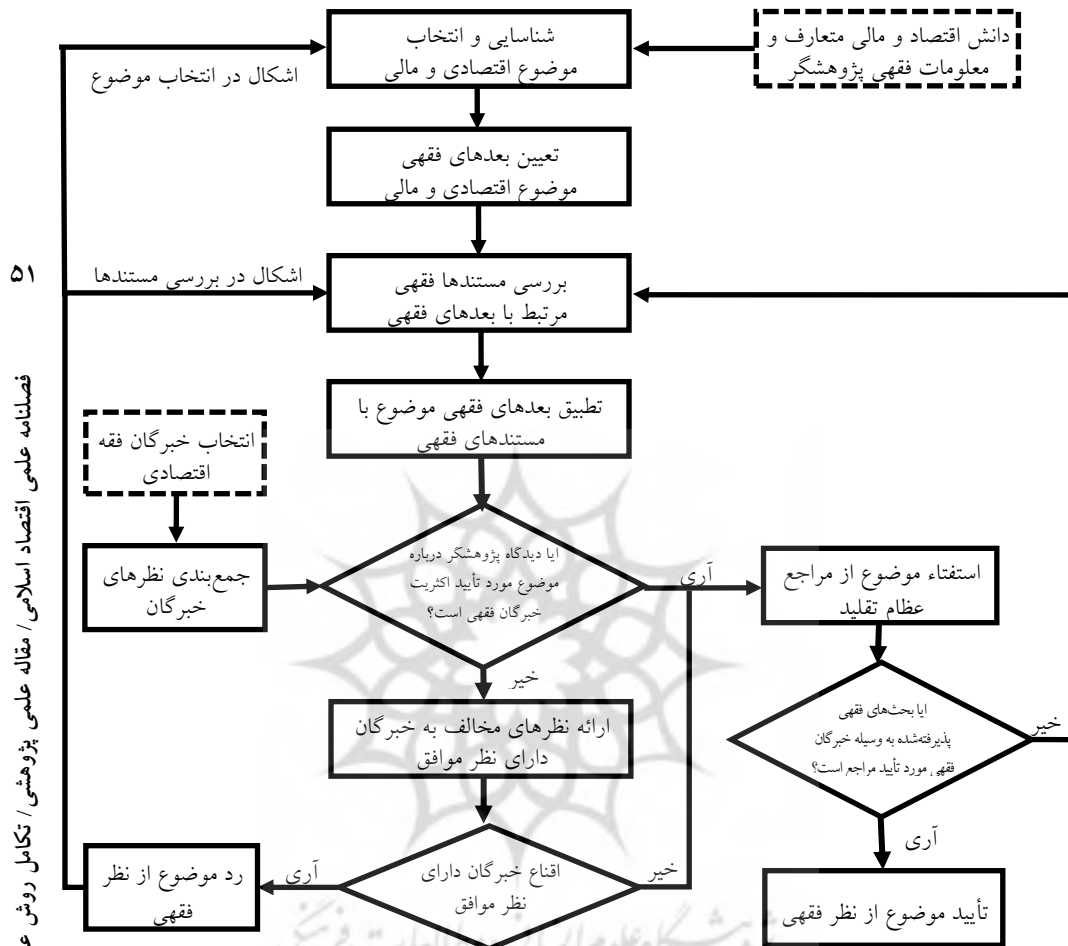
ایشان بر اساس دیدگاه فوق، مقالات زیر را تدوین کرده است:

۱. مقاله «تحلیل فقهی - اقتصادی اختیار فروش گواهی سپرده سرمایه‌گذاری به عنوان یکی از مشتقات پوشش ریسک نقدینگی در بانکداری اسلامی» (۱۳۹۱) نشان می‌دهد که مطابق موازین فقه امامیه، قرارداد اختیار فروش گواهی سپرده سرمایه‌گذاری، قراردادی صحیح است و به‌کارگیری آن در بانکداری اسلامی مانعی ندارد.

۲. مقاله «مبانی فقهی و حقوقی بازار دارایی‌های فکری» (۱۳۹۳) به بررسی و تحلیل دارایی فکری و انواع آن پرداخته و سپس به شیوه‌های معاملات این نوع از دارایی‌ها اشاره کرده و نشان می‌دهد که می‌توان در قالب عقودی چون بیع، معاوضه، صلح، اجاره و مشارکت دارایی‌های فکری را به شیوه‌های مختلف واگذار کرد و برای آن بازار سازمان‌یافته تشکیل داد.
۳. مقاله «تحلیل سهام عادی شرکت‌های پذیرفته‌شده در بورس اوراق بهادار تهران در جایگاه مبیع در عقد بیع» (۱۳۹۳) به این نتیجه می‌رسد که شرکت سهامی موجودی اعتباری و مستقل می‌باشد و هر سهامدار مالک جزء مشاعی از این شیء اعتباری است. بر اساس این دیدگاه مبیع، کلی در مشاع و اعتباری است و متعلق این کلی در مشاع نیز که شرکت سهامی عام (شخصیت حقوقی) است یک موجود اعتباری است و از آنجاکه کلی در مشاع در دیدگاه اکثر فقیهان، از اقسام مال عینی است، بنابراین بر اساس نظر مختار، سهام عادی از نظر همه فقها می‌تواند در عقد بیع، مبیع واقع شود.
۴. بررسی فقهی انواع اوراق خزانه اسلامی در مقاله «امکان‌سنجی فقهی طراحی اسناد خزانه اسلامی در بازارهای مالی اسلامی» (۱۳۸۹) و مقاله «اسناد خزانه اسلامی» (۱۳۹۴) نیز انجام شده است که بر اساس یافته‌های مقاله، در صورتی که دیون دولت به بانک‌ها، شرکت‌ها و مؤسسه‌های خصوصی و عمومی، ناشی از خرید کالاها و خدمات واقعی همچون قراردادهای پیمانکاری باشد، خرید و فروش آنها بر اساس دیدگاه اکثر مذاهب اسلامی، از جمله فقه امامیه و قوانین ایران مجاز بوده و می‌توان بر پایه آنها اوراق بهادار کوتاه‌مدت با ریسک پایین به نام اسناد خزانه اسلامی منتشر کرد.
۵. مقاله «تحلیل فقهی - اقتصادی استخراج ارزهای مجازی در نظام اقتصادی اسلام؛ (مطالعه موردی بیت کوین)» (۱۳۹۸) به این نتیجه دست یافته است که از منظر فقه فردی، اگر پاداشی که در ازای فعالیت استخراج پرداخت می‌شود، امری باشد که در نظام اقتصادی، عوض و مابازای معتبر نداشته باشد، عقد باطل است؛ ثانیاً، از منظر فقه حکومتی، پرداختن به فعالیت استخراج ارزهای مجازی‌ای که منجر به تقویت حکومت اسلامی گردند، جایز بوده و باید مورد توجه قرار گیرند. در مقابل، استخراج ارزهایی که موجب استیلای نظام سلطه بر حکومت اسلامی شوند، جایز نیست.

ایشان در سال‌های اخیر تلاش می‌کند روش فقهی‌سازی را دقیق، مضبوط و استاندارد نماید؛ لذا در ادامه مطالعات خود روش اجتهاد چندمرحله‌ای را برای طراحی قراردادهای، ابزارها و نهادهای مالی جدید و یا اصلاح قراردادهای، ابزارها و نهادهای مالی موجود بر اساس فقه اسلامی، ابداع می‌نماید. ایشان این روش را در مقاله «اجتهاد چندمرحله‌ای؛ روش پژوهش استنباط مسائل فقه اقتصادی» (۱۳۹۵) توضیح داده است. در این روش بعد از تحلیل تفصیلی موضوع، بُعدهای فقهی مسئله به وسیله پژوهشگر بررسی می‌شود؛ سپس با شناسایی خبرگان فقه اقتصادی، نظرهای تخصصی فقهی درباره مسئله مورد نظر دریافت شده، پس از پردازش اطلاعات، بحث‌ها جمع‌بندی می‌شود و در صورت اختلاف نظر، پژوهشگر به تبادل نظر بین خبرگان می‌پردازد. زمانی که پژوهشگر به اطمینان کافی رسید، با بیان نکته‌های حساس، مسئله را جهت استفتا به مراجع تقلید عرضه می‌کند و در صورت تأیید مراجع، پاسخ نهایی فقهی درباره مسئله مورد نظر به دست می‌آید. الگوی عملیاتی روش اجتهاد چندمرحله‌ای در فقه اقتصادی به‌طور مختصر در قالب شکل یک توضیح داده شده است.

شکل ۱: روش اجتهاد چندمرحله‌ای در فقه اقتصادی

۵۱

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / تکامل روش علمی استاد موسویان ...

همچنین در مقاله «روش تحقیق جامع طراحی ابزارهای مالی اسلامی (مختار)» (۱۳۹۷) نیز که با هدف ارائه یک روش تحقیق جامع به صورت خاص برای طراحی ابزارهای مالی اسلامی نگاشته شده است، با آسیب‌شناسی پژوهش‌های طراحی ابزارهای مالی اسلامی و با استفاده از نقاط قوت و ضعف آنها، روش علمی و استاندارد برای طراحی ابزار مالی اسلامی پیشنهاد می‌نماید. در این روش پژوهشگر به صورت مرحله‌به‌مرحله، ایده ابزار مالی جدید را در معرض اعتبارسنجی قرار می‌دهد که شامل نیازسنجی از ناشران، سرمایه‌گذاران و بررسی آرای فقیهان، اقتصاددانان، حقوقدانان و استادان حسابداری است.

اگرچه از روش اجتهاد چندمرحله‌ای و روش تحقیق جامع ابزارهای مالی اسلامی بیشتر برای دستیابی به حکم فقهی ابزارهای مالی موجود استفاده شده است و لذا مقالات ایشان در این باره را در بخش فقهی‌سازی آمده است، ولی این روش‌ها قابلیت به‌کارگیری در روش تأسیس فقهی را نیز دارد؛ یعنی اگر محقق ابزار جدیدی را ابداع کند نیز می‌تواند از این روش‌ها برای استنباط حکم فقهی و اعتبارسنجی ابزار ابداعی خود استفاده نماید؛ لذا ایشان در برخی مقالاتی که در بخش روش تأسیس فقهی خواهد آمد نیز از این دو روش استفاده کرده است. علاوه بر این روش اجتهاد چندمرحله‌ای فقط برای بررسی ابزارهای موجود یا طراحی ابزارهای مالی جدید نیست، بلکه برای مسائل مختلف مالی اسلامی فراتر از ابزارسازی قابل استفاده است؛ برای مثال از این روش می‌توان برای تحلیل فقهی بورس‌بازی نیز استفاده نمود.

بر اساس این دو روش، بررسی فقهی ابزارهای مختلف و راهکارهای اصلاحی از سوی ایشان صورت گرفته است که به‌طور اختصار و با ترتیب تاریخ انتشار در جدول زیر آمده است.

جدول ۱: فهرست آثار بر اساس روش فقهی‌سازی

عنوان اثر	تاریخ انتشار	نتایج یا راهکارهای اصلاحی
«اعتبار در حساب جاری مشارکتی، در بانکداری بدون ربا»	(۱۳۸۲)	ارائه پنج راهکار شرعی برای اعتبار در حساب جاری
«کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا»	(۱۳۸۳)	جایگزینی رابطه حقوقی جدید (خریدوفروش نقد و نسیه) برای کارت‌های اعتباری وام با بهره
«بررسی فقهی کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا»	(۱۳۸۴)	طراحی کارت اعتباری بر اساس بیع نسیه و خرید دین (تنزیل)
«بررسی فقهی و حقوقی معاملات شرکت‌های لیزینگ»	(۱۳۸۵)	ترکیب قراردادهای اجاره به شرط تملیک و صلح و تغییر روش محاسباتی
«طراحی کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا بر اساس بیع مباحه»	(۱۳۸۶)	معامله کارت‌های اعتباری بر اساس قرارداد بیع مباحه (فروش اقساطی) و ایده فروشگاه

الکترونیکی اعتباری		
ارزیابی فقهی راهکارهای ارائه شده بر اساس عقود قرض بدون بهره، مضاربه عام و جاری، مشارکت، خریدوفروش وکالتی و خریدوفروش دین	(۱۳۸۶)	«راهکارهای استفاده از اعتبار در حساب جاری در بانکداری اسلامی»
عدم مشروعیت فروش استقراضی سهام با سازوکار رایج و طراحی ابزاری با استفاده از راهکارهای پذیرفته شده فقهی	(۱۳۸۶)	«بررسی تطبیقی فروش استقراضی سهام با عقود اسلامی»
امکان تطبیق سوآپ نکول اعتباری با قراردادهای بیمه و ضمان/ امکان تصحیح آن به عنوان عقد مستحدث	(۱۳۸۸)	«مدیریت ریسک اعتباری در بانکداری اسلامی از طریق سوآپ نکول اعتباری»
امکان انطباق سوآپ بازده کل با عقود رایج اسلامی	(۱۳۸۹)	«بررسی امکان استفاده از سوآپ بازده کل جهت مدیریت ریسک اعتباری در بانکداری اسلامی»
ساماندهی بازار بین بانکی با استفاده از ابزارهایی مانند خریدوفروش دین، خریدوفروش اسناد خزانه اسلامی، تشکیل صندوق با گواهی سپرده بانکی، اوراق مشارکت و دیگر اوراق بهادار اسلامی (صکوک)	(۱۳۸۹)	«امکان سنجی فقهی تشکیل بازار بین بانکی در بانکداری اسلامی»
طراحی ابزار مالی قابل قبول فقهی برای تبدیل دارایی های بانکی به اوراق بهادار	(۱۳۹۰)	«اوراق بهادار (صکوک) بانکی؛ تبدیل تسهیلات بانکی به اوراق بهادار در بانکداری بدون ربا»
طراحی کارت اعتباری بر اساس قرارداد مباحه	(۱۳۹۰)	«بررسی تطبیقی مدل های عملیاتی کارت اعتباری در بانکداری اسلامی»
ارائه راهکار از طریق مشارکت مدنی مشروط	(۱۳۹۱)	«راهکار اعطای تسهیلات بانک مرکزی به بانک های تجاری در بانکداری اسلامی»
طراحی سه مدل مالی عملیاتی اسناد خزانه مطابق با بازه های زمانی گوناگون و نیز ماهیت	(۱۳۹۱)	«مهندسی مالی اسناد خزانه اسلامی»

کسری بودجه جهت خرید کالا، خرید خدمات و تأمین وجوه نقد		
طراحی با استفاده از عقود مشارکت مدنی و مباحه	(۱۳۹۲)	«خرید اعتباری سهام در بانکداری و بازار سرمایه اسلامی»
ارائه راهکار با استفاده از عقد وکالت	(۱۳۹۲)	«تأمین مالی اسلامی بر اساس اعتبار در حساب جاری بر مبنای عقد وکالت»
امکان استفاده از قرارداد سوآپ کالا در قالب صلح دین به دین / اصلاح قرارداد با مبادله کالا در تاریخ‌های تسویه در طول مدت قرارداد	(۱۳۹۲)	«بررسی قراردادهای سوآپ کالا از دیدگاه فقه امامیه»
امکان انتشار اوراق روی بدهی‌های بانک‌های خصوصی به بانک مرکزی	(۱۳۹۴)	«امکان‌سنجی فقهی استفاده از صکوک بیع دین جهت عملیات بازار باز بانک مرکزی؛ دلالت‌هایی جهت تقویت بازار بدهی اسلامی در کشور»
ارائه توافق‌نامه بازخرید اسلامی با اصلاح‌هایی در موضوع و شرط‌های قرارداد	(۱۳۹۴)	«توافق‌نامه بازخرید (ریپو) در بازار بین‌بانکی اسلامی»
ارائه دو مدل عملیاتی «مدل قرض‌محور» و «مدل وکالت‌محور» جهت اجرای سپرده‌های امتیازی	(۱۳۹۷)	«سپرده تعاونی (امتیازی) به عنوان نسل دوم فعالیت‌های قرض‌الحسنه»
بررسی تضمین اصل و سود سرمایه‌گذاری طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین و جواز تضمین اصل سرمایه توسط خود صندوق یا شخص ثالث	(۱۳۹۷)	«امکان‌سنجی فقهی ضمانت طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین»

(ب) تأسیس فقهی

مقصود از روش تأسیس فقهی آن است که بر اساس فقه اسلامی طرحی نو برای بانکداری و بازارها، نهادها و ابزارهای مالی ارائه شود که در اقتصاد متعارف سابقه نداشته است؛ بنابراین ممکن است طرحی که در اقتصاد متعارف مسوق به سابقه نیست در جهان اسلام

سابقه داشته باشد و ما بر اساس فقه شیعی آن را بازتولید کنیم. این گونه طرح‌ها نیز بنا به تعریف تأسیسی محسوب می‌شود. استاد موسویان در مقاله «احکام ثابت و متغیر بانکداری اسلامی» (۱۳۸۴) بیان می‌کند که از ویژگی‌های مهم دین اسلام که آن را جاودانه کرده، این است که در کنار احکام ثابتی که از مصالح ذاتی، فطری و ابدی حکایت می‌کند، عرصه را برای طراحی شیوه‌ها و مدل‌های کاربردی نو، در اختیار مجریان و سیاستگذاران قرار می‌دهد تا متناسب با پیشرفت جوامع و تحولات اجتماعی و متناسب با وضعیت زمان و مکان، مدل‌سازی کنند. مقاله «حوزه‌های فقه‌ای و عرصه‌های کارشناسی بانکداری اسلامی» (۱۳۸۲) نیز ناظر به همین بحث است که با استفاده از آیات و روایات و متون فقهی، احکام ثابت مباحث پول و بانکداری اسلامی را استخراج و بیان می‌کند که معاملات بانکی و نظام بانکداری باید در چارچوب آنها طراحی شوند؛ سپس با تبیین زمینه‌های کارشناسی، عرصه‌های متغیر بانکداری را ارائه کرده است.

بر اساس مطالب پیش گفته، طراحی ابزارهای جدید از سوی ایشان صورت گرفته است که به‌طور اختصار و با ترتیب تاریخ انتشار در جدول زیر آمده است.

جدول ۲: فهرست آثار بر اساس روش تأسیس فقهی

عنوان اثر	تاریخ انتشار	نتایج یا راهکارهای اصلاحی و تأسیسی
«اوراق بهادار اجاره (صکوک اجاره)»	(۱۳۸۵)	طراحی ابزار بر اساس قرارداد اجاره عادی و اجاره به شرط تملیک
«صکوک مزارعه و مساقات؛ ابزار مالی مناسب برای توسعه بخش کشاورزی ایران»	(۱۳۸۶)	طراحی ابزارها بر اساس قراردادهای مزارعه و مساقات
«اوراق بهادار استصناع؛ مکمل بازار سرمایه ایران»	(۱۳۸۶)	طراحی ابزار بر اساس قرارداد استصناع
«اوراق بهادار (صکوک) جعاله؛ ابزاری کارآمد برای توسعه صنعت گردشگری»	(۱۳۸۷)	طراحی ابزار بر اساس قرارداد جعاله
«طراحی اوراق وقف بر مبنای عقد صلح و وقف جهت تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه»	(۱۳۸۸)	طراحی مدل اوراق وقف جمعی برای تأمین مالی طرح‌های غیرانتفاعی

طراحی اوراق مرابحه برای تأمین مالی / تبدیل اوراق مرابحه رهنی به اوراق بهادار برای مطالبات بانکها و لیزینگها/ اوراق مرابحه برای تشکیل سرمایه شرکت‌های تجاری	(۱۳۸۸)	«صکوک مرابحه ابزار مالی مناسب برای بازار پول و سرمایه اسلامی»
طراحی اوراق بر اساس قرارداد مضاربه	(۱۳۸۹)	«اوراق بهادار (صکوک) مضاربه؛ ابزاری مناسب برای توسعه بخش صادرات ایران»
ارائه بسته‌ای از ابزارها متناسب با طبقه‌بندی نیازمندی‌های نقدینگی در بانکداری اسلامی	(۱۳۸۹)	«مدیریت نقدینگی در بانکداری اسلامی»
طراحی اوراق سلف بر اساس قراردادهای ترکیبی سلف موازی استاندارد و حواله	(۱۳۸۹)	«اوراق سلف، ابزاری برای تأمین مالی پروژه‌های بالادستی صنعت نفت»
طراحی اوراق بهادار بیمه‌ای بر اساس صکوک وکالت بیمه‌ای	(۱۳۹۱)	«صکوک وکالت بیمه‌ای برای پوشش ریسک حوادث فاجعه‌آمیز»
ارائه روش‌های پوشش ریسک‌های صکوک مضاربه مبتنی بر فقه امامیه و معاملات مربوط به آن	(۱۳۹۱)	«مدیریت ریسک‌های اوراق بهادار مضاربه با تأکید بر فقه امامیه»
ارائه مدل پیشنهادی اوراق وکالت با رعایت راهکارهای مدیریت ریسک	(۱۳۹۱)	«اوراق بهادار (صکوک) وکالت؛ ابزاری مناسب برای تأمین مالی صنعت پتروشیمی»
ارائه الگوی صکوک اجاره به شرط تملیک با هدف تأمین نقدینگی در قالب سه مدل عملیاتی	(۱۳۹۲)	«طراحی مدل‌های عملیاتی صکوک اجاره جهت انجام عملیات بازار باز»
امکان انتشار اوراق مرابحه کالایی در بازار بین‌بانکی	(۱۳۹۲)	«اوراق مرابحه کالا؛ ابزار مناسب برای بازار بین‌بانکی در بانکداری بدون ربا»
امکان تأمین مالی پروژه‌محور با استفاده از انتشار صکوک استصناع	(۱۳۹۲)	«تأمین مالی پروژه‌محور به وسیله صکوک استصناع در صنعت نفت»
طراحی اوراق بیمه اتکایی اسلامی	(۱۳۹۴)	«اوراق بیمه اتکایی اسلامی جهت انتقال ریسک در صنعت نفت»
امکان انتشار اوراق مصون از تورم با نرخ شناور در قالب اوراق اجاره	(۱۳۹۴)	«بررسی فقهی - مالی اوراق اجاره مصون از تورم»

طراحی اوراق با استفاده از ترکیب قراردادهای سلف موازی استاندارد و حواله	(۱۳۹۴)	«اوراق سلف موازی در تأمین مالی صنعت خودرو»
ارائه ابزار مالی گواهی ظرفیت منطبق بر فقه امامیه	(۱۳۹۵)	«گواهی ظرفیت؛ ابزاری مناسب برای توسعه صنعت برق»
تشکیل تعاونی‌های اعتبار با سرمایه اعضا بر اساس عقد شرکت و ارائه تسهیلات به وسیله قراردادهای قرض الحسنه، مرابحه، استصناع، اجاره به شرط تملیک و خرید دین	(۱۳۹۵)	«آسیب‌شناسی تعاونی‌های اعتبار و ارائه الگوی مطلوب»
طراحی اوراق اجاره بر اساس مدل مبتنی بر فروش دارایی و اجاره آن و مدل مبتنی بر اجاره موازی	(۱۳۹۶)	«اوراق اجاره روی دارایی طلبکاران؛ راهکار جدید برای تسویه دیون دولت از طریق بازار سرمایه در ایران»
طراحی اوراق مشارکت مصون از تورم با نرخ سود علی‌الحساب شناور با استفاده از حق اختیار خرید و حق اختیار فروش به‌طور همزمان	(۱۳۹۶)	«امکان‌سنجی فقهی اوراق مشارکت مصون از تورم»
طراحی صندوق با استفاده از تطبیق نظرات فقهای امامیه راجع به مبحث دین و خرید دین با ارکان و روابط صندوق	(۱۳۹۷)	«طراحی صندوق سرمایه‌گذاری خرید دین سازگار با فقه امامیه»
ارائه دو مدل عملیاتی برای اوراق جعاله جهت تأمین مالی پروژه در قبال مبلغ معین و در قبال حق بهره‌برداری برای زمان معین	(۱۳۹۸)	«طراحی و بررسی فقهی اوراق جعاله جهت تأمین مالی طرح‌های زیرساختی حمل‌ونقل جاده‌ای در ایران»
طراحی ساختار، ابزارها، مؤلفه‌های اصلی این بازار و همچنین راهکارهای پیشنهادی بر اساس دیدگاه متخصصان فقهی	(۱۳۹۹)	«طراحی بازار بین‌بانکی بر اساس دیدگاه متخصصان فقهی در نظام پولی و مالی ایران»
طراحی گواهی سپرده کالایی مصدق برای عقد بیع	(۱۳۹۹)	«بررسی فقهی گواهی سپرده کالایی به روش اجتهاد چندمرحله‌ای»

۲. روش اسلام‌محور

در این روش در پژوهش‌های اسلامی تنها به فقه بسنده نمی‌شود و از همه داده‌های ثابت اسلامی در مورد اهداف، اصول، احکام اخلاقی و فقهی و سنت‌های الهی برای طراحی نظام اقتصادی و ساختارها و ابزارهای مالی استفاده می‌شود. حجت‌الاسلام موسویان از ابتدا به این روش می‌اندیشید و در یک سیر تدریجی به تکامل این روش می‌رسد و در مطالعات خود از آن استفاده می‌کند. در برخی مقالات و کتاب‌های خود زیرساخت‌های این روش را مورد توجه قرار می‌دهد و در برخی افزون بر احکام فقهی به اهداف و اصول فقهی و اقتصادی نیز توجه می‌کند. در برخی مقالات به اخلاق اقتصادی نیز توجه می‌کند و در برخی به سنت‌های الهی نیز اشاره‌ای می‌نماید.

شاید اولین اثری که در آن استاد موسویان زیرساخت‌های این روش را بررسی می‌کند، مقاله «دین و اقتصاد» (۱۳۸۱) باشد، در این اثر پس از بیان رابطه دین و اقتصاد بر اساس نظر اندیشه‌وران مسلمان، چهار دیدگاه مطرح و پس از نقد و بررسی آنها، رابطه منطقی دین با نظام‌های اجتماعی به‌ویژه اقتصاد تبیین و نشان داده شده است که دیدگاهی که می‌گوید در طراحی نظام اقتصادی، باید اهداف، اصول و چارچوب‌های اساسی را با توجه به آموزه‌های دینی تعریف کرد دیدگاهی حق و قابل قبول است. بر همین اساس، ایشان در کتاب کلیات نظام اقتصادی اسلام (۱۳۸۰) خطوط کلی نظام اقتصادی اسلام را طی شش فصل بیان می‌کند و پس از به‌دست‌دادن تعریفی از نظام اقتصادی، مبانی فلسفی نظام اقتصادی اسلام را بیان می‌کند، سپس اهداف نظام اقتصادی اسلام را شرح می‌دهد. مبانی مکتبی نظام اقتصادی اسلام، ساختار نظام اقتصادی اسلام و بانکداری اسلامی (ممنوعیت ربا و بانکداری بدون ربا) از دیگر مباحث کتاب است.

آخرین مقاله‌ای که از ایشان در مجله اقتصاد اسلامی بررسی شد عبارت بود از «نظام اقتصادی اسلام (ماهیت، ساختار، عناصر، روش کشف و طراحی)» (۱۳۹۹). این مقاله در مجله علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی ارزیابی شد و برای اصلاحات به ایشان برگردانده شد ولی متأسفانه دست تقدیر به ایشان فرصت نهایی کردن مقاله را نداد. ایشان آخرین نتایجی که در طول عمر علمی خود در مورد روش کشف و طراحی نظامات و ابزارها و ابزارهای اقتصادی به آن رسیده بود را در این مقاله آورده است. مطابق نظر ایشان در این مقاله، نظام

اقتصادی اسلام دارای عناصر ثابت و متغیر است. عناصر ثابت نظام اقتصادی اسلام از متن شریعت و به روش اجتهادی کشف می‌شوند و دیدگاه اسلام در این موارد تأسیسی است؛ به این بیان که خود اسلام متصدی بیان این موارد است و ما وظیفه داریم آنها را با روش اجتهادی از منابع استنباط (قرآن، سنت، اجماع و عقل) کشف کنیم؛ این عناصر عبارت‌اند از: «مبانی بینشی و ارزشی»، «سنت‌های الهی»، «اهداف»، «احکام اقتصادی» و «اخلاق اقتصادی»؛ اما عناصر متغیر که غالباً امضائی هستند، از سویی به عناصر ثابت، تحول، تحرک، پویایی و شادابی می‌بخشند و از سوی دیگر به مسئولان امر و کارشناسان فرصت می‌دهند پیوسته با استفاده از علم و تجربه بشری و البته با روش‌شناسی اقتصاد اسلامی به فکر طراحی الگوها، مدل‌ها، سازمان‌ها و ساختارهای جدید و منطبق با عصر و زمان خود باشند. عناصر متغیر عبارت‌اند از: «دولت و بازارها»، «قوانین و مقررات و قراردادهای»، «سازمان‌ها و نهادها»، «ابزارها» و «الگوهای رفتاری». نظام اقتصادی اسلامی با عناصر ثابت و متغیر خود به صورت منسجم و هماهنگ به دنبال رساندن انسان‌ها به رفاه دنیوی و کمال اخروی است.

با مروری بر آثار ایشان در می‌یابیم که در این روش نیز ایشان دو رویکرد اسلامی‌سازی و تأسیس بر اساس ثابتات اسلامی را داشته است. اسلامی‌سازی به این معناست که طرح بانکداری یا بازارها و ابزارهای مالی در اقتصاد متعارف با توجه به همه مؤلفه‌های ثابت اسلامی پیش‌گفته ارزیابی و بازسازی شود و رویکرد تأسیسی به این معناست که بر اساس ثابتات پیش‌گفته طرحی نو ارائه گردد. البته این دو رویکرد در آثار ایشان قابل تمییز از یکدیگر نیست؛ یعنی این‌گونه نیست که ایشان برخی آثار خود را با رویکرد اسلامی‌سازی و برخی را با رویکرد تأسیسی نوشته باشد، بلکه در اغلب آثاری که با این روش نوشته از هر دو رویکرد استفاده کرده است.

برای مثال در کتاب‌های ابزارهای مالی اسلامی (صکوک) (۱۳۸۶) و بازار سرمایه اسلامی (۱) (۱۳۹۱) که از مهم‌ترین آثار استاد موسویان به شمار می‌رود، این دو رویکرد قابل مشاهده است. ایشان در کتاب بازار سرمایه اسلامی می‌گوید: بازار سرمایه اسلامی یکی از زیرنظام‌های نظام اقتصادی اسلام است و تفاوت ماهوی آن با بازار سرمایه متعارف در این است که هدف‌ها، اصول، مبانی، ابزارهای تأمین مالی، ابزارهای مشتقه و نهادهای مالی در

بازار سرمایه اسلامی، همه در چارچوب تعالیم اقتصادی اسلام طراحی شده‌اند؛ بنابراین می‌توان گفت: بازار سرمایه اسلامی محل معامله ابزارهای تأمین مالی، ابزارهای مشتقه و سایر اوراق بهاداری هستند که همه بر اساس آموزه‌های اسلامی طراحی شده‌اند و بازیگران اصلی این بازار نیز نهادهای مالی چون کارگزاران، شرکت‌ها و صندوق‌های سرمایه‌گذاری، شرکت‌های تأمین سرمایه، بازارگردانان، مؤسسه‌های رتبه‌بندی اعتباری، شرکت‌های پردازش اطلاعات مالی و مشاوران سرمایه‌گذاری هستند که همه بر اساس هدف‌ها، اصول و ضوابط اقتصادی اسلام فعالیت مالی می‌کنند. بر این اساس، این کتاب به بررسی اصول و مبانی فقهی و اقتصادی بازار سرمایه اسلامی، بررسی ابزارهای مالی متعارف و اسلامی (صکوک) می‌پردازد. در بررسی این ابزارها نیز به دنبال توضیح مباحث موضوع‌شناسی، تشریح عملکرد اقتصادی و تبیین احکام فقهی است. ایشان در این کتاب علاوه بر تبیین ضوابط عمومی و اختصاصی قراردادهای بازار سرمایه از دیدگاه فقه اسلامی و تبیین فقهی ابزارها، در قسمت اصول و معیارهای اقتصادی، انطباق ابزارها با اهداف نظام اقتصادی اسلام (عدالت و رشد) را نیز بررسی کرده و تطابق این ابزارها را با اهداف و انگیزه‌های خریداران ابزارهای مالی (اهداف و انگیزه‌های خیرخواهانه و اخروی و نیز کسب سود مادی) بررسی نموده است. پس از آن ایشان در بخش دوم این کتاب ابزارهای مالی متعارف سنتی را با این روش و رویکرد اسلامی‌سازی بررسی کرده است (هرچند این رویکرد اسلامی‌سازی ناقص است و فقط به بررسی ابزارهای مالی با موازین فقهی و اصول و معیارهای اقتصاد خرد و کلان پرداخته و تطبیق آن ابزار با اخلاق اقتصادی، مبانی بینشی، سنت‌های الهی صورت نگرفته است) و در بخش سوم کتاب به بررسی ابزارهای مالی اسلامی و جدید پرداخته که می‌توان گفت در این بخش از این روش با رویکرد تأسیسی استفاده کرده است.

ایشان در مقاله «اصلاح ساختار مؤسسات و ابزارهای مالی بازار پول و سرمایه بر اساس تعالیم اسلام» (۱۳۸۴) با مروری بر معیارهای اساسی بازار پول و سرمایه کارآمد و با استفاده از قراردادهای مجاز شرعی نشان می‌دهد که چگونه با انجام تغییرات اصلاحی نسبت به مؤسسات موجود و یا ابداع مؤسسات جدید می‌توان به بازار پولی و مالی جامع و کامل دست یافت.

ایشان در مقاله «بررسی تأثیر بانکداری بدون ربا بر رشد اقتصادی در ایران» (۱۳۹۱) ارتباط بین تأمین مالی بانکداری بدون ربا و رشد اقتصادی (به عنوان یکی از اهداف نظام اقتصادی) را بررسی کرده و نتیجه‌های حاصل نشان‌دهنده اثر معنادار بانکداری بدون ربا روی رشد اقتصادی در ایران است که می‌توان از آن به عنوان یک راهنمای مهم سیاست‌گذاری استفاده کرد.

ایشان همچنین در مقاله «الگوی مطلوب ذخیره قانونی در بانکداری اسلامی» (۱۳۹۲) تلاش نموده است با بررسی نظریات ارائه‌شده توسط اندیشمندان اقتصاد اسلامی، الگویی متعادل و بهینه برای ذخیره قانونی در نظام بانکداری اسلامی و در چارچوب شرع مقدس ارائه کند که در عین کارایی با اهداف نظام اقتصادی اسلام نیز همسو باشد.

بر اساس همین روش است که ایشان در کتاب شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی (۱۳۹۳) به چگونگی تبیین و استخراج اصول و معیارهای قابل شاخص‌گذاری در زمینه تحقق بانکداری اسلامی با استناد به متون دینی و سیاست‌گذاری‌های صورت‌گرفته در این زمینه پرداخته است و مواردی از قبیل عدالت اقتصادی، رشد اقتصادی، استقلال اقتصادی، تقویت اخلاق حرفه‌ای و معیار انطباق با فقه اقتصادی اسلام به عنوان معیارهای قابل شاخص‌گذاری معرفی شده است. نویسنده در همین راستا به معرفی شاخص‌های بانکداری اسلامی و عملیات بانکی بدون ربا پرداخته و تلاش در جهت غیروبی نمودن عملیات بانکی را از اهداف مهم بانکداری اسلامی عنوان نموده است.

در مقاله «میزان کامیابی شبکه بانکی کشور در تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام» (۱۳۹۸) نیز که متأثر از روش اسلام‌محور است، سعی شده با بهره‌گیری از شاخص‌های بانکداری اسلامی و با استفاده از داده‌های مراکز آماری به ارزیابی میزان کامیابی شبکه بانکی کشور در تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام پرداخته شود. بر این اساس ارزیابی بانکداری اسلامی بر اساس اهداف نظام اقتصادی یعنی عدالت، رشد اقتصادی، استقلال و سرمایه اجتماعی صورت گرفته و نتایج بیانگر آن است که وضعیت سیستم بانکداری کشور از منظر شاخص‌های مذکور رو به بهبود نیست.

مقاله «آسیب‌شناسی و نقد وضعیت بانکداری ایران از منظر عدالت اقتصادی» (۱۳۹۸) نیز در همین راستا بوده است و میزان تطابق نظام بانکداری کشور با معیارهای عدالت با

ارزیابی مؤلفه‌هایی همچون توازن اجتماعی، رعایت انگیزه سپرده‌گذار، فقرزدایی و التزام به مفاد قرارداد از طریق چهار فرضیه آزمون شده است. نتایج بیانگر این بوده که به جز فرضیه مربوط به مؤلفه رعایت انگیزه سپرده‌گذار، مابقی فرضیات تحقیق تأیید نشدند؛ به عبارت دیگر وضعیت عدالت سیستم بانکداری کشور از منظر شاخص‌های توازن اجتماعی، فقرزدایی و استیفای حقوق طرفین رو به بهبود نیست.

از جمله آخرین آثار ایشان مقاله‌ای با عنوان «طراحی بازار سرمایه اسلامی در چهارچوب نظام اقتصادی اسلام» (۱۳۹۹) می‌باشد که در مجله تحقیقات مالی اسلامی در دست انتشار است. ایشان در این مقاله آورده است:

این مقاله که ماهیت اکتشافی دارد در صدد است به روش توصیفی - تحلیلی عناصر ثابت و متغیر بازار سرمایه اسلامی را معرفی و روش کشف و طراحی اجزای آن را بیان کند و به صورت مشخص این سؤال‌ها را پاسخ دهد که مبانی و اهداف بازار سرمایه اسلامی کدام‌اند و به چه روشی کشف می‌شوند؟ احکام فقهی، حقوقی و اخلاقی بازار سرمایه اسلامی به چه روشی استنباط می‌گردند؟ ابزارهای تأمین مالی، ابزارهای مدیریت ریسک، نهادها و سازمان‌ها و الگوهای رفتاری مشارکت‌کنندگان بازار سرمایه اسلامی به چه روشی طراحی و شکل می‌گیرند؟

چنان‌که پیش از این بیان شد، ایشان در آخرین مقاله خود که فرصت اصلاح آن را پیدا نکرد عناصر ثابت و متغیر نظام اقتصادی اسلام را به تفصیل شمارش کرده و بازارها و ابزارهای مالی و بانکداری را جزو متغیرات شمرده و تصریح کرده که متغیرات باید در چارچوب ثابتات بر اساس دانش روز طراحی شوند. با وجود این در هیچ‌یک از آثار ایشان، چه با رویکرد اسلامی‌سازی و چه با رویکرد تأسیسی، طراحی بانکداری و بازارها و ابزارهای مالی مبتنی بر همه ثابتات اسلامی با هم انجام نشده است. ثابتات اسلامی از دیدگاه ایشان عبارت‌اند از: «مبانی بینشی و ارزشی»، «سنت‌های الهی»، «اهداف»، «احکام اقتصادی» و «اخلاق اقتصادی»؛ این در حالی است که در آثاری که پیش از این بیان شد غیر از اصول، قواعد و احکام فقهی تنها اهداف اقتصادی و گاه نیز اخلاق اقتصادی مورد نظر قرار گرفته و هیچ بحثی از مبانی بینشی و ارزشی و سنت‌های الهی در آثاری که به طراحی بخش متغیرات نظام اقتصادی پرداخته‌اند، وجود ندارد.

تحلیل و نقد

بی‌تردید فقه به تنهایی نمی‌تواند برای طراحی نظام اقتصادی و بازارها و ابزارهای آن کافی باشد. دلیل آن نیز واضح است؛ گرچه اصول، قواعد و احکام فقهی بخش مهمی از آموزه‌های اسلامی است که با نظام اقتصادی مرتبط است، ولی همه آموزه‌های اسلامی نیست. مرحوم استاد موسویان در ابتدا بر فقه تأکید زیادی داشت؛ ولی به تدریج به این نتیجه رسید که در طراحی نظام اقتصادی اسلام و زیرنظام‌ها و بازارها و ابزارهای مالی آن باید از همه آموزه‌های بینشی، ارزشی و اخلاقی و نیز آموزه‌های مرتبط با سنت‌های الهی حاکم بر جوامع استفاده کرد؛ چه بسا طرحی در بازارهای مالی و بانکداری باشد که با فقه سازگار است، ولی کارکرد آن در جهت عکس عدالت یا امنیت یا آزادی است و یا موجب رکود شود و یا اینکه روحیه سودپرستی را در جامعه تقویت کند.

ممکن است توهم شود اگر طرحی با احکام فقهی سازگار باشد با بقیه آموزه‌های دیگر اسلامی خودبه‌خود سازگار خواهد بود؛ این مطلب درست نیست؛ اولاً احکام فقهی آن‌گونه که در لوح محفوظ و علم الهی است در دسترس ما نیست. آنچه در دسترس ماست احکام مستنبطی است که غالب آنها از امارات ظنی استنباط شده است و احتمال خطا در آنها وجود دارد و در برخی موارد نیز امارات معتبر برای استنباط حکم شرعی وجود ندارد و لذا مجتهد به اصول عملیه رجوع می‌کند؛ ثانیاً حتی اگر به احکام در لوح محفوظ هم دسترسی داشتیم باز هم نظام‌سازی بر اساس احکام درست نبود؛ زیرا گرچه این احکام سازگار با ارزش‌ها و سنت‌های الهی و اخلاق و اهداف اسلامی تشریح شده‌اند، ولی نظام‌سازی و ابزارسازی امری بشری است و ممکن است مجموعه احکام وقتی در اختیار محققان مختلف قرار می‌گیرد طراحی‌های متعددی انجام دهند و هیچ دلیلی وجود ندارد که طرح‌هایی که توسط طراحان مختلف ارائه می‌شود همگی به صورت خودکار با سایر ثابتات اسلامی هماهنگ باشد.

ممکن است گفته شود که ما به دنبال طرحی هستیم که برای عمل به آن حجت داشته باشیم و هر طرحی که بتوانیم اثبات کنیم که در آن احکام وضعی و تکلیفی فقهی رعایت شده است و در آن حرامی رخ نمی‌دهد برای عمل به آن حجت داریم.

در پاسخ می‌گوییم این استدلال اگر در فقه فردی و نسبت به عمل فرد درست باشد با رویکرد نظام‌سازی قطعاً درست نیست. دولت اسلامی وظیفه دارد طرحی را برای کشور و همه مردم به اجرا درآورد که افزون بر سازگاری با فقه، ارزش‌ها و اخلاق اسلامی را بارور کند و اهداف اقتصادی مورد نظر اسلام را برآورده کند. دولت اسلامی برای اجرای طرحی که مطابق با فقه است، ولی بی‌عدالتی و تمرکز ثروت را بیشتر می‌کند حجتی ندارد. بر این اساس در طراحی نظام اقتصادی و زیرنظام‌ها و بازارها و ابزارهای آن عدم منافات یا سازگاری یا حتی ابتدای بر فقه اسلام کافی نیست و حتماً باید همه داده‌های اسلامی در نظر گرفته شود.

نکته دیگر آنکه در نظام‌سازی بر اساس اسلام با دوگانه ثابت و متغیر مواجه می‌شویم. از سویی دین اسلام دین خاتم و جهان‌شمول و زمان‌شمول است و آموزه‌ها و احکام آن ثابت‌اند و از سویی شرایط زمان و مکان در حال تغییر است. چگونه می‌توان بین ثابتات اسلامی و شرایط متغیر زمانی و مکانی جمع کرد و در هر زمان و مکان خاص نظامی که مبتنی بر اسلام و مطابق با شرایط زمان و مکان خاص باشد را ارائه کرد؟ پاسخ به این پرسش نیازمند نظریه‌پردازی در ثابت و متغیر در اسلام است. شهید صدر در این باره نظریه منطقه الفراع را ارائه کرد که مورد نقد قریب به اتفاق صاحب‌نظران قرار گرفت. نویسنده مقاله نظریه ایشان را در مقاله‌ای نقد کرده و نظریه‌ای را که صحیح به نظر می‌رسیده ارائه داده است (ر.ک به: میرمعزی، ۱۳۸۱، مقاله «ثبات شریعت و مدیریت دگرگونی‌های اجتماعی - اقتصادی»); بر اساس این نظریه است که می‌توان ثابتات و متغیرات در اسلام را تعیین و بر اساس آن به نظام‌سازی پرداخت. استاد موسویان در طول مطالعات خود به‌خوبی به این نتیجه رسیده بود که در نظام‌پردازی باید بین ثابتات و متغیرات تفکیک کرد و جایگاه هر یک را در نظام‌پردازی معین کرد و روش نظام‌پردازی بر اساس ثابتات اسلامی را نیز روشن کرد. ایشان در آخرین مقاله خود نیز تلاش می‌کند این کار را انجام دهد. چنان‌که پیش از این بیان شد، به عقیده ایشان ثابتات اسلامی عبارت‌اند از:

«مبانی بینشی و ارزشی»، «سنت‌های الهی»، «اهداف»، «احکام اقتصادی» و «اخلاق اقتصادی».

همچنین به نظر ایشان متغیرات عبارت‌اند از:

«دولت و بازارها»، «قوانین و مقررات و قراردادهای»، «سازمان‌ها و نهادها»، «ابزارها» و «الگوهای رفتاری».

ایشان معتقد بود ثابتات اسلامی را باید از آیات و روایات و سایر منابع اسلامی کشف کرد؛ ولی عناصر متغیر که غالباً امضائی هستند، باید با روش اقتصاد اسلامی و با استفاده از علم و تجربه بشری طراحی شوند و الگوها، مدل‌ها، سازمان‌ها و ساختارهای جدید و منطبق با عصر و زمان خود تولید شود.

۶۵

اصل این مطلب درست است؛ ولی چون پشتوانه نظری اثبات‌شده‌ای ندارد در حد یک ادعاست و پرسش‌هایی را می‌آفریند که شاید اگر خود ایشان می‌بود در مطالعات بعدی خود به آن پاسخ می‌داد. پرسش‌هایی از این قبیل که چرا ثابتات منحصر در این پنج عنصر شده‌اند و آیا اصول مذهبی یا مکتبی جزو ثابتات نیست و آیا اسلام دارای الگوهای رفتاری ثابت همچون الگوی مصرف و تجارت و تولید و مانند آن نیست؟ آیا همه احکام اقتصادی جزو ثابتات است و احکام را نمی‌توان به ثابت و متغیر تقسیم کرد؟ آیا احکام اخلاقی در اقتصاد همواره ثابت است و به مرور زمان با تغییر شرایط تغییر نمی‌کند؟ و بالاخره به چه روشی می‌توان به این پرسش‌ها پاسخ داد و به لیست نهایی ثابتات اسلامی دست یافت؟ و پس از آن به چه روشی باید این ثابتات را از منابع استنباط کرد؟ آیا در فقه رویکرد فقه فردی کافی است و یا باید به سمت تولید فقه نظام و فقه حکومتی رفت؟ آیا اصول فقه که قواعد روش استنباط احکام فقهی را بیان می‌کند برای استنباط مبانی و احکام اخلاقی و سنت‌ها کافی است یا در مورد اینها باید اصول دیگری تدوین کرد و یا لااقل قواعد اصولی را تکمیل کرد؟ از همه مهم‌تر نظام‌بودن این عناصر ثابت را چگونه باید احراز کرد؟ همچنین در بخش متغیرات روش نظام‌پردازی بر اساس ثابتات چیست؟ چگونه می‌توان احراز کرد که همه ثابتات اسلامی به وجه مجموعی و نظام‌مند آن در طرح بانکداری و بازارهای مالی و یا در طراحی ابزارهای مالی رعایت شده است و این طرح‌ها بر اساس ثابتات تدوین شده است؟ آیا عدم تنافی با ثابتات کافی است یا باید با آنها سازگار باشد یا باید بر آنها مبتنی باشد. در هر صورت روش چیست؟

افزون بر این چگونه می‌توان احراز کرد که طرح‌های مختلف در بخش متغیرات با هم هماهنگ‌اند و از آن فراتر چگونه می‌توان نظام اقتصادی مشتمل بر ثابتات و متغیرات را با سایر نظامات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی اسلام هماهنگ کرد.

شاید بخشی از این پرسش‌ها مربوط به طرح بلندمدتی باشد که خود ایشان در بانکداری و بازار سرمایه به آن اشاره کرد و آن را «طراحی بانک و بازار سرمایه در چارچوب نظام اقتصادی اسلام» و «الگوی آرمانی و حداکثری نظام اقتصادی اسلام» نامید. به‌رحال واقعیت این است که با همه تلاش‌های علمی ارزشمند استاد موسویان رحمته‌الله، هنوز در عرصه فلسفه نظام اقتصادی اسلام و نظام‌پردازی بر اساس اسلام و پاسخ به سه پرسش چيستی و چرایی و چگونگی نسبت به نظام اقتصادی و نظام‌پردازی اسلامی، کار چندانی صورت نپذیرفته است و راه زیادی در پیش است و اکنون که از وجود مبارک این استاد مخلص، مجاهد، متفکر و دانشمند محروم شدیم، این بار سنگین بر دوش همه شاگردان ایشان و علاقه‌مندان به اقتصاد سنگینی می‌کند. امیدواریم خداوند متعال ایشان را با اجداد طیبین و طاهرینش محشور کند و اجر مجاهدت‌های علمی مخلصانه ایشان را به بهترین وجه به ایشان اعطا فرماید و از خداوند متعال درخواست می‌کنیم به ما و همه پژوهشگران و اساتید و طلاب حوزه و دانشگاه در این رشته توفیق دهد با الگو قرار دادن ایشان از جهت اخلاص و مجاهدت و ژرف‌اندیشی و پشتکار و اخلاق علمی و ... این راه را ادامه داده و با دعا و عنایت حضرت ولی عصر امام زمان علیه‌السلام خلأها را برطرف و پرسش‌های بر زمین مانده را پاسخ دهیم.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

تحول و تکامل در روش و رویکرد علمی برای هر اندیشمندی در حیات علمی‌اش امری طبیعی است. مروری بر آثار مرحوم حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای موسویان نیز نشان‌دهنده تحول و تکامل روش ایشان در مطالعاتشان از ابتدا تاکنون است. ایشان که عمر خود را در پژوهش در حوزه بانکداری و مالی اسلامی سپری کرد، آثار متعددی را به رشته تحریر درآوردند. در این مقاله که به روش تحلیل متن مقالات و کتاب‌های ایشان بررسی شد، سیر تحول روشی این استاد فقید در دو بخش روش فقه‌محور و روش اسلامی‌سازی

ارائه شد و نشان داده شد که ایشان از روش فقه‌محور به سمت روش اسلام‌محور حرکت کرده است؛ همچنین مطرح گردید در روش فقه‌محور نیز دو مرحله روش فقهی‌سازی و روش تأسیس فقهی در آثار ایشان قابل مشاهده است. در روش اسلام‌محور نیز می‌توان دو مرحله اسلامی‌سازی و تأسیس بر اساس ثبوتات اسلام را مشاهده کرد. در نهایت نیز به نقد و بررسی روش ایشان پرداخته شد.

منابع و مأخذ

۱. ترابی، سیدمحمدعلی، یارمحمدی، رضا و سیدعباس موسویان؛ «طراحی صندوق سرمایه‌گذاری خرید دین سازگار با فقه امامیه»؛ تحقیقات مالی اسلامی، س ۸، ش ۱۵، ۱۳۹۷.
۲. خادم‌الحسینی، مجید و سیدعباس موسویان؛ «مهندسی مالی اسناد خزانه اسلامی»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۲، ش ۴۵، ۱۳۹۱.
۳. شمسی‌نژاد، سیدسعید و سیدعباس موسویان؛ «طراحی بازار بین‌بانکی بر اساس دیدگاه متخصصان فقهی در نظام پولی و مالی ایران»؛ مطالعات اقتصاد اسلامی، س ۱۳، ش ۲۵، ۱۳۹۹.
۴. عیوضلو، حسین، موسویان، سیدعباس، رضایی صدرآبادی، محسن و جواد نوری؛ «تحلیل فقهی - اقتصادی استخراج ارزهای مجازی در نظام اقتصادی اسلام» (مطالعه موردی بیت کوین)؛ معرفت اقتصاد اسلامی، س ۱۱، ش ۲۱، ۱۳۹۸.
۵. قالیباف اصل، حسن، موسویان، سیدعباس، دقیقی اصلی، علیرضا و حسین حسنتقلی‌پور؛ «صکوک و کالت بیمه‌ای برای پوشش ریسک حوادث فاجعه‌آمیز»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۱، ش ۴۴، ۱۳۹۰.
۶. کریمی، سعید و سیدعباس موسویان؛ «اسناد خزانه اسلامی»؛ مجله معرفت، س ۲۴، ش ۲۱۳، ۱۳۹۴.
۷. مهربان‌پور، محمدرضا، موسویان، سیدعباس و محمدرسول حشمتی؛ «میزان کامیابی شبکه بانکی کشور در تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۹، ش ۷۶، ۱۳۹۸.
۸. موسویان، سیدعباس و بهزاد ورمزیاری؛ «بررسی تأثیر بانکداری بدون ربا بر رشد اقتصادی در ایران»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۲، ش ۴۸، ۱۳۹۱.

۹. موسویان، سیدعباس و جواد حدادی؛ «تأمین مالی پروژه‌محور به وسیله صکوک استصناع در صنعت نفت»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۳، ش ۵۰، ۱۳۹۲.
۱۰. _____؛ «کاربرد ابزارهای پروژه‌محور اسلامی (صکوک) در تأمین مالی سرمایه‌گذاری‌های بخش نفت و گاز»؛ *معرفت اقتصاد اسلامی*، س ۴، ش ۷، ۱۳۹۱.
۱۱. موسویان، سیدعباس و حامد تاجمیر ریاحی؛ «روش تحقیق جامع طراحی ابزارهای مالی اسلامی (مختار)»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۸، ش ۶۹، ۱۳۹۷.
۱۲. موسویان، سیدعباس و حسن بهاری قراملکی؛ *مبانی فقهی بازار پول و سرمایه*؛ تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۱.
۱۳. _____؛ «مبانی فقهی بازارهای پول و سرمایه و کاربردهای آن»؛ *معرفت اقتصاد اسلامی*، س ۵، ش ۹، ۱۳۹۲.
۱۴. موسویان، سیدعباس و حسین تملکی؛ «بررسی قراردادهای سوآپ کالا از دیدگاه فقه امامیه»؛ *تحقیقات مالی اسلامی*، س ۲، ش ۴، ۱۳۹۲.
۱۵. موسویان، سیدعباس و حسین شیرمردی احمدآباد؛ «مدیریت ریسک‌های اوراق بهادار مضاربه با تأکید بر فقه امامیه»؛ *تحقیقات مالی اسلامی*، س ۲، ش ۳، ۱۳۹۱.
۱۶. موسویان، سیدعباس و حسین میثمی؛ «نظریه تکاملی بانکداری اسلامی؛ از توجیه بهره بانکی تا نظام‌سازی الگوی ایدئال»؛ *فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی*، دوره ۶، ش ۲۱، ۱۳۹۶.
۱۷. _____؛ «سپرده تعاونی (امتیازی) به عنوان نسل دوم فعالیت‌های قرض‌الحسنه»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۸، ش ۷۱، ۱۳۹۷.
۱۸. موسویان، سیدعباس و حمزه مظفری؛ «اوراق مرابحه کالا؛ ابزار مناسب برای بازار بین‌بانکی در بانکداری بدون ربا»؛ *تحقیقات مالی اسلامی*، س ۳، ش ۵، ۱۳۹۲.
۱۹. موسویان، سیدعباس و داوود نصرآبادی؛ «طراحی اوراق وقف بر مبنای عقد صلح و وقف جهت تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه»؛ *مطالعات اقتصاد اسلامی*، س ۲، ش ۳، ۱۳۸۸.
۲۰. موسویان، سیدعباس و رسول خوانساری؛ «اجتهاد چندمرحله‌ای روش پژوهش استنباط مسائل فقه اقتصادی»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۶، ش ۶۳، ۱۳۹۵.
۲۱. موسویان، سیدعباس و سعید احمدی؛ «بررسی تطبیقی مدل‌های عملیاتی کارت اعتباری در

- بانکداری اسلامی»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۱، ش ۴۳، ۱۳۹۰.
۲۲. موسویان، سیدعباس و سعید فراهانی فرد؛ «اوراق بهادار اجاره (صکوک اجاره)»؛ اقتصاد اسلامی، س ۶، ش ۲۴، ۱۳۸۵.
۲۳. موسویان، سیدعباس و سیدمحمد مهدی موسوی بیوکی؛ «بررسی امکان استفاده از سوآپ بازده کل جهت مدیریت ریسک اعتباری در بانکداری اسلامی»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۰، ش ۳۷، ۱۳۸۹.
۲۴. _____؛ «مدیریت ریسک اعتباری در بانکداری اسلامی از طریق سوآپ نکول اعتباری»؛ اقتصاد اسلامی، س ۹، ش ۳۳، ۱۳۸۸.
۲۵. موسویان، سیدعباس و علی نظری؛ «الگوی مطلوب ذخیره قانونی در بانکداری اسلامی»؛ فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی، دوره ۲، ش ۲، ۱۳۹۲.
۲۶. موسویان، سیدعباس و مجتبی کاوند؛ «مدیریت نقدینگی در بانکداری اسلامی»؛ معرفت اقتصادی، س ۲، ش ۳، ۱۳۸۹.
۲۷. موسویان، سیدعباس و محمد امیرعلی؛ «راهکار اعطای تسهیلات بانک مرکزی به بانک‌های تجاری در بانکداری اسلامی»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۲، ش ۴۶، ۱۳۹۱.
۲۸. موسویان، سیدعباس و محمد صفری؛ «تحلیل فقهی - اقتصادی اختیار فروش گواهی سپرده سرمایه‌گذاری به عنوان یکی از مشتقات پوشش ریسک نقدینگی در بانکداری اسلامی»؛ جستارهای اقتصادی ایران، س ۹، ش ۱۸، ۱۳۹۱.
۲۹. _____؛ «امکان سنجی فقهی ضمانت طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۸، ش ۷۰، ۱۳۹۷.
۳۰. موسویان، سیدعباس و مهدی الهی؛ «امکان سنجی فقهی تشکیل بازار بین‌بانکی در بانکداری اسلامی»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۰، ش ۳۸، ۱۳۸۹.
۳۱. موسویان، سیدعباس و میثم فدایی واحد؛ «تأمین مالی اسلامی بر اساس اعتبار در حساب جاری بر مبنای عقد وکالت»؛ راهبرد مدیریت مالی، س ۱، ش ۳، ۱۳۹۲.
۳۲. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «اوراق بهادار (صکوک) بانکی؛ تبدیل تسهیلات بانکی به اوراق بهادار در بانکداری بدون ربا»؛ تحقیقات مالی اسلامی، س ۱، ش ۱، ۱۳۹۰.
۳۳. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «اوراق بهادار (صکوک) مضاربه؛ ابزاری مناسب برای

- توسعه بخش صادرات ایران»؛ *جستارهای اقتصادی*، س ۷، ش ۱۳، ۱۳۸۹.
۳۴. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «اوراق بهادار (صکوک) و کالت؛ ابزاری مناسب برای تأمین مالی صنعت پتروشیمی»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۲، ش ۴۷، ۱۳۹۱.
۳۵. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «خرید اعتباری سهام در بانکداری و بازار سرمایه اسلامی»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۳، ش ۴۹، ۱۳۹۲.
۳۶. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «امکان‌سنجی فقهی طراحی اسناد خزانه اسلامی در بازارهای مالی اسلامی»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۰، ش ۴۰، ۱۳۸۹.
۳۷. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «اوراق بهادار (صکوک) جعاله؛ ابزاری کارآمد برای توسعه صنعت گردشگری»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۸، ش ۳۲، ۱۳۸۷.
۳۸. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «بررسی تطبیقی فروش استقراضی سهام (Short Selling) با عقودهای اسلامی»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۷، ش ۲۷، ۱۳۸۶.
۳۹. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «تحلیل سهام عادی شرکت‌های پذیرفته‌شده در بورس اوراق بهادار تهران در جایگاه مبیع در عقد بیع بر اساس فقه امامیه»؛ *تحقیقات مالی اسلامی*، س ۴، ش ۷، ۱۳۹۳.
۴۰. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «توافق‌نامه بازخرید (ریپو) در بازار بین‌بانکی اسلامی»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۵، ش ۶۰، ۱۳۹۴.
۴۱. موسویان، سیدعباس و همکاران؛ «مبانی فقهی و حقوقی بازار دارایی‌های فکری»؛ *بورس اوراق بهادار*، س ۷، ش ۲۶، ۱۳۹۳.
۴۲. موسویان، سیدعباس، فاضلیان، سیدمحسن و مهدی علی حسینی؛ «آسیب‌شناسی تعاونی‌های اعتبار و ارائه الگوی مطلوب»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۶، ش ۶۱، ۱۳۹۵.
۴۳. موسویان، سیدعباس، صالح‌آبادی، علی و مجتبی کاوند؛ «امکان‌سنجی فقهی اوراق مشارکت مصون از تورم»؛ *تحقیقات مالی اسلامی*، س ۶، ش ۱۲، ۱۳۹۶.
۴۴. موسویان، سیدعباس، غدیر، مهدوی و سیدمحمدجواد میرطاهر؛ «اوراق بیمه اتکایی اسلامی جهت انتقال ریسک در صنعت نفت»؛ *تحقیقات مالی اسلامی*، س ۴، ش ۸، ۱۳۹۴.
۴۵. موسویان، سیدعباس، ندری، کامران و حسین میسمی؛ «امکان‌سنجی فقهی استفاده از صکوک بیع دین جهت عملیات بازار باز بانک مرکزی؛ دلالت‌هایی جهت تقویت بازار

۴۶. موسویان، سیدعباس، کاوند، مجتبی، میرزاخانی، رضا و سیدامیرحسین اعتصامی؛ «بررسی فقهی - مالی اوراق اجاره مصون از تورم»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۵، ش ۵۸، ۱۳۹۴.
۴۷. موسویان، سیدعباس، مهربان پور، محمدرضا و محمدرسول حشمتی؛ «آسیب شناسی و نقد وضعیت بانکداری ایران از منظر عدالت اقتصادی»؛ *مطالعات اقتصاد اسلامی*، س ۱۲، ش ۲۳، ۱۳۹۸.
۴۸. موسویان، سیدعباس؛ «صکوک مرابحه ابزار مالی مناسب برای بازار پول و سرمایه اسلامی»؛ *جستارهای اقتصادی*، ش ۱۱، ۱۳۸۸.
۴۹. _____؛ «احکام ثابت و متغیر بانکداری اسلامی»؛ *مجله فقه و اصول*، ش ۱، ۱۳۸۴.
۵۰. _____؛ «اصلاح ساختار مؤسسات و ابزارهای مالی بازار پول و سرمایه بر اساس تعالیم اسلام»؛ *فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)*، ش ۲۵، ۱۳۸۴.
۵۱. _____؛ «اعتبار در حساب جاری مشارکتی، در بانکداری بدون ربا»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۳، ش ۹، ۱۳۸۲.
۵۲. _____؛ «اوراق بهادار استصناع؛ مکمل بازار سرمایه ایران»؛ *جستارهای اقتصادی*، ش ۸، ۱۳۸۶.
۵۳. _____؛ «اوراق سلف، ابزاری برای تأمین مالی پروژه‌های بالادستی صنعت نفت»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۱۰، ش ۳۹، ۱۳۸۹.
۵۴. _____؛ «بررسی فقهی کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۵، ش ۲۰، ۱۳۸۴.
۵۵. _____؛ «بررسی فقهی و حقوقی معاملات شرکت‌های لیزینگ»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۶، ش ۲۲، ۱۳۸۵.
۵۶. _____؛ «حوزه‌های فقهی و عرصه‌های کارشناسی بانکداری اسلامی»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۳، ش ۱۲، ۱۳۸۲.
۵۷. _____؛ «دین و اقتصاد»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۲، ش ۸، ۱۳۸۱.
۵۸. _____؛ «راهکارهای استفاده از اعتبار در حساب جاری در بانکداری اسلامی»؛ *نامه مفید*، ش ۶۰، ۱۳۸۶.

۵۹. _____؛ «صکوک مزارعه و مساقات؛ ابزار مالی مناسب برای توسعه بخش کشاورزی ایران»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۷، ش ۲۶، ۱۳۸۶.
۶۰. _____؛ «طراحی کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا بر اساس بیع مرابحه»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۷، ش ۲۸، ۱۳۸۶.
۶۱. _____؛ «طراحی مدل عملیاتی بانکداری اسلامی؛ سازگار با الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت»؛ تهران: اولین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۸۹.
۶۲. _____؛ «کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۴، ش ۱۳، ۱۳۸۳.
۶۳. _____؛ *ابزارهای مالی اسلامی (صکوک)*؛ تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.
۶۴. _____؛ *شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی*؛ قم: زمزم هدایت وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۳.
۶۵. _____؛ *کلیات نظام اقتصادی اسلام*؛ قم: نصاب، ۱۳۸۰.
۶۶. موسویان، سیدعباس و حسین شیرمردی احمدآباد؛ «اوراق سلف موازی در تأمین مالی صنعت خودرو»؛ *بورس اوراق بهادار*، س ۸، ش ۳۰، ۱۳۹۴.
۶۷. موسویان، سیدعباس و محمد توحیدی؛ «طراحی بازار سرمایه اسلامی در چهارچوب نظام اقتصادی اسلام (ماهیت، عناصر، روش کشف و طراحی)»؛ *مجله تحقیقات مالی اسلامی*، مقاله در دست انتشار، ۱۴۰۰.
۶۸. موسویان، سیدعباس، ماهی‌کار، داوود و رضا غلامی جمکرانی؛ «بررسی فقهی گواهی سپرده کالایی به روش اجتهاد چندمرحله‌ای»؛ *اقتصاد اسلامی*، س ۲۰، ش ۷۹، ۱۳۹۹.
۶۹. موسویان، سیدعباس، بت‌شکن، محمدهاشم و فرشته رحیمی الماسی؛ «طراحی و بررسی فقهی اوراق جعاله جهت تأمین مالی طرح‌های زیرساختی حمل‌ونقل جاده‌ای در ایران»؛ *تحقیقات مالی اسلامی*، س ۸، ش ۱۶، ۱۳۹۸.
۷۰. میرزاخانی، رضا و سیدعباس موسویان؛ «گواهی ظرفیت؛ ابزاری مناسب برای توسعه صنعت برق»؛ *تحقیقات مالی اسلامی*، س ۶، ش ۱۱، ۱۳۹۵.
۷۱. میرزاخانی، رضا، موسویان، سیدعباس و مجتبی کاوند؛ «اوراق اجاره روی دارایی طلبکاران؛ راهکار جدید برای تسویه دیون دولت از طریق بازار سرمایه در ایران»؛ *جستارهای اقتصادی*

ایران، س ۱۴، ش ۲۸، ۱۳۹۶.

۷۲. میرمعزی، سیدحسین؛ «ثبات شریعت و مدیریت دگرگونی‌های اجتماعی - اقتصادی»؛

فصلنامه اقتصاد اسلامی، س ۲، ش ۸، ۱۳۸۱.

۷۳. میسمی، حسین، موسویان، سیدعباس و کامران ندری؛ «طراحی مدل‌های عملیاتی صکوک

اجاره جهت انجام عملیات بازار باز»؛ اقتصاد اسلامی، س ۱۳، ش ۵۱، ۱۳۹۲.

۷۴. نظرپور، محمدنقی و سیدعباس موسویان؛ بانکداری بدون ربا: از نظریه تا تجربه؛ تهران:

مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۳.

